

Д.С.ЖАҚАН

ҚАЗІРГІ ПРОЗАДАҒЫ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНА ОРТАҚ
ФОЛЬКЛОРЛЫҚ МОТИВТЕР МӘНІ

В данной статье проанализирована художественная функция тюркских фольклорных мотивов, нашедших отражение в современной казахской прозе. Отдельно рассмотрены стилиевые особенности каждого мастера слова.

Makalede Türk folklori motiflerinin edebi fonksyonu ve onların Kazak Edebiyatındaki niteliği değerlendirilmiştir. Ayrıca yazarların da üslup özellikleri de incelenir.

Тәуелсіздік тұсында жазылған прозалық туындылардағы жалпы түркі халықтарына ортақ фольклорлық мотивтерді саралағанда бұл заңдылықтардың жазушы таланты мен оның алдына қойған мақсатына байланысты әрқилы сипат иеленетіндігі көрінеді. Бұл кезеңдегі шығармаларға тән басты ерекшелік: ешбір саяси, әдеби шектеулер мен қысым қыспағында қалмай, фольклорлық ой, образ, ұғым-түсініктерді мейлінше еркін пайдалана білуінде. Қаламгерлер тарашынан да ғасырдан ғасырға сұрыпталып, екшеліп жеткен фольклорлық құндылықтарға қайта оралу мен қызығушылықтың басымдығы көңіл аудартады. Әрине, бұл құбылыстың өзінің, әрбір жазушының қаламгерлік қабілет-қарымы мен өмірлік тәжірибесіне де байланысты әрқилы көрініс тауып жататыны күмәнсіз.

Талантты прозаиктер фольклорлық құндылықтарды өз ой-санасында қайта қорытып, жаңаша серпін беру арқылы адам жан дүниесіндегі қайшылықтар мен өзгерістерді көрсетудің, жеке тұлғаның болмыс ерекшелігін ашудың психологиялық құралы дәрежесіне көтере алған. Мәселен, аң мен адам арақатынасы жайлы көне түсініктерді тірілтіп, көркемдік мақсатта пайдалану арқылы бүгінгі оқырман қажетіне жарата білуде А.Алтай шеберлік танытса, фольклорлық түс көру мотивінің көркем шығармадағы кейіпкер характерін ашуға, образ бен ойды айшықтауға жұмсалуды, бейсаналық архетиптердің (бір адамның екіге жарылуы), кейіпкердің жан түкшірінде жатқан құпия қалтарыстарына бойлаудың әдісі ретінде түрленуі қазіргі әдебиеттің фольклорды мүлде жаңа деңгейде пайдаланғаны Т.Әбдіков, М.Мағауин шығармаларынан айқын аңғарылады. Фольклордағы ежелден белгілі осы тәсілдің жеке адам мен қоғам қатынасын суреттейтін аллегориялық күрделі тәсілге айналуы да фольклорға жаңа көзқарас. Жазушылардың өзекті ойды айту үшін сана түкшіріндегі ғажайып сәтке ену, өң мен түс, ғайып болу, сапар шегу сияқты фольклорлық ұғымдардың авторлық идеямен астасып, шығарманың түпкі қазығы адам жанының тазалығына, ізгілікке оралу ойларымен үндесіп, жымдасып кеткені, яғни, мұндағы фольклор жазушылар үшін адамзатты адамгершілікке үндеудің өзіндік өрнегін салуға себеп болғаны деп айтуға болады. Сондай-ақ,

бүгінгі прозадағы ертегілік образдардың жазушылар тарапынан қайта көркемделуі, ал, эпостың қалыптасқан композициялық-құрылымдық бөліктерінің, мысалы, перзентсіздік зары, қанатты ат, ғажайып туу мен ержетудің дара шығармашылық стильдегі түрлену заңдылықтарын, ежелден белгілі ұғымдарды қайта жаңғыртып, шығарма мақсатымен қабыстыра суреттеп, тәрбиелік-тағылымдық ой айтудың қысқа да нұсқа үлгісіне айналдыра білу қаламгер шеберлігінің сипаты ретінде танылады. Мысалы: Д.Исабековтің «Өкпек жолаушы» шығармасындағы «Әйел-ана» архетипі, «Үй – архетипі» мен «Жол мотивінің» ұлттық ерекшелікке сай жаңапа мәнде жаңғыруы – автордың фольклорға шығармашылық қарым-қатынасының даралық қолтаңбасының айғағы.

Түркі тектес халықтарда қашанда ананы ерекше құрметтеген. Ана адамзат ұрпағын дүниеге әкелуші, ұрпақтарды өсіруші, әрі тәрбиелеуші, әрбір үйелменнің шаңырағын ұстаушы қамқоршы ие деп есептелген. Сондықтан әйелдерге ізет көрсету қоғамның әрбір мүшесінің азаматтық борышы болып есептелген. Оның құрсақ көтеріп, аман-есен босануына, қоғамға жаңа жас мүше әкелуіне ру, тайпа адамдары түгел тілеулес болып, екіқабат әйелге қамқорлық жасап, жанашырлық көрсетіп отырған. Демек, Д.Исабековтің кейіпкерінің әжесінің аузынан айтылатын сөз бүкіл халықтың ұрпақ тәрбиелеуге деген аса зор жауапкершілігін танытады. Тек ата-ана емес, туған, туыс, әулет, ауыл-аймақ тұтас елдің оң ниетінде болып, мейірім мен ізгілік құндағында өскен бала ешқашан қаталдық танытпасы анық. Авторлық ой осы мазмұнды меңзейді.

Адам баласы ұрпағының өсіп-өнуіндегі ананың орны көне фольклордан бүгінге дейін түрлі дәрежеде бейнеленіп келеді. Д.Исабеков осы туындысында «Әйел – ана» ұғымына архетип тұрғысынан келген. Себебі, кейіпкер әйелдің бүкіл болмысы, оның әже, аналарының іс-әрекеті, көзқарас, санасы көне ана-еркі замандарынан бастау алатын ұрпақты сақтау, көбейту, дүниеге тек қайырым мен мейірім төгу мазмұнынан нәр алған. Қаншама қайғы-қасірет көрсе де, ошақтың отын өшірмей, бөтенді жатсынбай, бала-шағасын өсіріп отырған әйел тұлғасында *көне түркілік Ұмай анаға тән қасиеттер* нышаны бар. Шығармадағы әйелден таралып жатқан мейірім, қайырым осыны көрсетеді.

Д.Исабеков кейіпкерлерінің әжесі де, әйелі де, қызы да көнеден келе жатқан құндылықтардың сақтаушысы ғана емес, соны өз өмірінде ұстанушы. Олардың трагедияларының басты себебі де сол. Автор кейіпкер мен сыртқы орта арасында қайшылық тудырып, бүгінгі құндылықтарға көзқарас қай дәрежеде деген ойды меңзейді.

Туындыда қыз баланың ата-анаға жауапкершілігін баса көрсететін мұсылмандық аңыздың негізінде дүние тіршілік бастауы – әйел дейтін ерте анаеркі дәуірінің элементтерімен қатар *мұсылмандық миф* те астасып жатыр. Өйткені, Құранда адам баласының тіршілігінде жасаған жамандық пен

жақсылығының таразылар күні барлығы, бір Аллаға сеніп, шектеулерінен тыйылып, дұрыс жолда жүргендердің осы күні Алладан сыйлық алып, сенбегендері жазаланатындығы жайлы және өлген соң тірілетін адамдардың жиналатын жері мақпар деп аталып, пайғамбарлардан бастап, барлық адам баласынан сұрақ алынып, жауапқа тартылатындығы жөнінде уағыздалады.

Бұл жайында Құранда: «Адамның жақсылығы мен жамандығы Алла білетін таразыда өлшенеді». «Сол күнгі іс-әрекет өлшенетін таразы әділ...» – деп көрсетілген.

Яғни ислам дінінде – Аллаһ тағала өмірлерінен именіп, бойұсынуға болғандар үшін жаннаттан орын дайындалады деп көрсетілген. Шығармадағы исламдық ұғымдармен қатар көне сенім ізі қыз баланың о дүниеде де қамқоршылық қызмет атқара алатындығы жайлы мотивтен көрінеді. Ол о дүние тозақ, күнә, сауап жайлы исламдық түсініктермен толығыш, әйел тұлғасын дәріштеудің көркемдік әдісі ретінде қолданылған.

Шығармадағы басты фольклорлық сипат үй архетипінің шеберлікпен бейнеленуінен де көрінеді. Аталмыш шығарманың негізгі оқиғалық орны болған екі бейтаныс жанға ортақ үйде кездесетін екі адамның бірі: осы үйде ұзақ жылдар қоныстанып, анасы мен тұңғышының шілдеханасын, балалық қылығын қызықтаған, кейін тағдыр тәлкегімен Сібірге кетіп, жиырма жылдан кейін оралған жолаушы жігіт пен осы үйдің қазіргі тұрғыны балашағасын өсіріп-бағып, жан-жаққа жіберген жалғыздікті әйел. Шығарманы оқып отырғанда үйдің адам өміріндегі маңызы жайлы ежелден келе жатқан таным-түсініктердің бояуы қалыңдай түседі. Фольклорлық түсініктегі үй – тұтастай тұрғыда киелі мәнге ие. Себебі, ол адам баласын ыстық пен суықтан, қауіптен қорғайтын орын ғана емес, көне танымдармен тамырлас семантикаға толы. «Үй – екі дүниенің аралық шекарасы», «Үй – ғұрып-салттардың атқарылатын орны», «Үй – өткен ата-бабалар рухының сақталған орны», «Үй – тылсым мен реалды өмірдің ара мен жігінде тұрған, бірақ игерілген және тәртіпке келтірілген кеңістік». *Оңтүстік Сібір түркілерінің дәстүрлі дүниетанымында* көрсетілгендей, игерілген кеңістік құрылымын бірнеше дейгейлерге бөлуге болады: «Біріншіден, бұл – адам барынша игерген және меңгерген тұрағы, кеңістігі. Екіншіден, бұл үй – тұраққа тікелей жапсарлас, ат байлар қазықпен, малға арналған қорамен, басқа да шаруашылық құрылыстарымен шектелген кеңістік. Бұл «үйге үйретілген» кеңістік. Үшіншіден, бұл – ру территориясында игерілген шаруашылық: өңделген алқап, өзендер, жайылымдар, қыстаулар, саят құратын жерлер. Мұнда адам таулардың, өзендердің, су аттардың рухтарымен «көріспес» отырады». Осы жерді пайдалануға деген адамның құлқы оны үнемі дәлелдеуді, таңбалауды қажет етеді. Сондықтан үйдің есігі, төрі, оң жағы, сол жағы, төбесі, т.б. бөліктеріне көне кеңістік жайлы мифтік танымының тарихына сай мағына жүктеген. Қазақтың «өз үйім өлең төсегім», «үй болмай – құй болмайды» деуінің мәнісі осында. Повестегі бірін-бірі мүлде

танымайтын екі адамды табыстырып тұрған да сана түпкіріндегі осы сезімдер секілді. Әрбір адам үшін өзінің тұрған үйі – ең алдымен, ата-анасы, ата-әжесінің көзі, естелігі іспетті. Фольклорлық таным бойынша үйдің босағасы мен төріне қатысты ырым-тыйымдарда ешуақытта дүниеден өткен жандардың аруағы да естен шығарылмайды. Мәселен: босағаны кермеу, босағаға отырмау, келіннің төрге озбауы, т.б. Қарымды қаламгер осы фольклорлық заңдылықтарды аталмыш повесіндегі ескі үйіне ұзақ жылдардан соң келген жолаушы жігіттің үй есігінің тұтқасын қайта-қайта ұстауы, үйдің әрбір бұрышын аялай сипап, бір кездері қағылған қазықты іздеуі, анасының рухымен сырласуы арқылы берген. Көнеден келе жатқан бұл фольклорлық сана бүкіл шығарманың көркемдік қуатын арттыруға қызмет етіп тұр десек, артық емес. Себебі, бұл жазушы шеберлігі арқасында кейішкердің өткен өміріне, туған жұртына, туған үйіне деген сағыныш, аңсау сезімдеріне тереңдей бойлататын психологизмнің бір амалына айналған.

Мифтік ұғым бойынша есік тұтқасы – игерілген кеңістік пен сырт кеңістіктің аралық нүктесі. Осы шығармадағы үй есігінің ашылуы, жабылуына мән берілу арқылы да жазушы өткен мен бүгін, өлім мен өмір, ізгілік пен зұлымдықтың ара қатынасын, яғни алмасып жататын өмір құбылыстарын бейнелеген.

Ал, қазық – негізгі әлемнің үш бағытын: жоғарғы, ортаңғы, төменгі бағытын білдіретін нышан. Араға жиырма жыл салып, оралып тұрған жолаушының өзінің әу бастағы мифтік мекеніне оралуының тұспалы. Мұны қазақ «Ат айналып, қазығын табар» деп тұжырымдаған.

Кейішкердің балалық шағын еске алу сәттерінде бұрынғы адамдар арасындағы үйлесімділік, айтқызбай-ақ ұғысу қасиеттерін аңсауда қайтып оралмайтын, бүгін жоқ уақыт, яғни мифтік уақытқа тән шарттылықтар пайдаланылған. Өткен уақытқа қастерлі, қасиетті мағына сыйғыза дәріштеу үй иесі әйелдің өз анасы, қызы жайлы әңгімелерінде де көрініс тапқан.

Сондай-ақ осы шығармада фольклорлық жол мотиві де көркем қолданылған. Жанның өлмейтіндігі туралы, оның белгілі бір уақыт аралығында дүниеге сапар шегетіндігі жайлы, бақсының, ауру адамның жанын іздеп, мифтік кеңістікті емін-еркін аралайтындығы сияқты жайттар бұл архетипті тудырған себептер. Мифтік ұғымдардағы игерілмеген кеңістікті «бөтен», «жат» деп бейнелеу, жерлеу ғұршының да негізгі сарындары. Шығармадағы жолаушы – жігіт өз мекенінен ұзақ уақыт қол үзіп, сырт елде тағдыр талқысын көріп, кері оралады.

Кеңістік жайлы мифтік ұғымдар «біздікі», «біздікі емес», «дос», «дұшпан» дейтін қос тінді мағынаға сәйкес дамыған. Батырлық жырлардағы шетсіз, шексіз дала «біздікі», ал, биік таулар табиғи шекаралардың қызметін атқарған. Олардың артында жау болуы мүмкін. Қаһармандық уақыт қым-қиғаш оқиғаларға толы. Осы эпикалық әдістің прозада қолданылу ерекшелігі байқалады. Демек, үй – мифтік кеңістіктің орталық нүктесі. Ал, фольклорлық

кейішкердің іс-әрекеті жолға шығу, сапар шегумен тығыз байланысты. Ал көркем әдебиеттегі жол мотиві – уақыт пен кеңістікті біріктіріп, адам баласы өткеніне ой жүгіртіп, тағлым түйдіріп, жанын тазартудың, білімін байытудың әдісіне айналған. Д.Исабековтің жолаушы кейішкерінің өмір жайлы, әйел, ана жайлы толғаныстары – осының дәлелі.

Осының өзінде фольклорлық символика бар. Мұнда да уақыт жайлы мифтік түсініктер көркемделген. Бір ғана адам өмірбаянында екі түрлі уақыт сипаты көрінеді. Бірі – өз уақыты, екіншісі – бөтен, әлем уақыты. Өз уақытынан шығу кейішкерді қауіп-қатерге ұшыратып, бөтен әлемде, бөтен уақыттан адам баласының тағдырын небір шығалаңдарға толтырған. Түркіхалықтарына ғана емес жалпы адамзаттық фольклорлық ұғымдармен астасып жатқан *Құс образының*, мысалы: Ақбас бүркіт бейнесінің түрлі таным-түсінік тарихын (тотемдік, шамаңдық, аруақ культі) тоғыстыратын бейне ғана емес, өткен мен бүгінді байланыстыратын мифтік уақыт символында пайдалану шеберлігі де С.Досанов шығармашылығынан байқалып отыр. Ал іштей түрлі салаларға жіктелетін күрделі құрылымдық жүйе фольклорлық ғұрып-салттың көркем прозадағы сипаты, тақырып пен жазушы идеясына қатыстылығы да күрделі мәселе. Мысалы: «Жан – кене», «Жан – түйе», «Жан – көбелек», т.б. образдарындағы көне жан туралы мифтік түсініктің заманға сай жаңғыртылуы Т.Нұрмағанбетовтің, «Өліп-тірілу», «Көмусіз қалу» оқиғалары арқылы жерлеу ғұршына қатысты ұғымдарды Қ.Түменбай, С.Досанов, Ж.Шаптайұлы, С.Елубай сияқты жазушылардың обал, сауап, қиянат жайлы халықтық ұғымдарды ұрпаққа ұлағат ету үшін жинақты, тұспалды ой айтудың құралында пайдаланғандығы аңғарылады. Жазушылар кейішкердің өзін және оның айналасын өлім арқылы сынап, жалғандық пен шынайылықтың бет-бейнесін ашып, адамгершілік эстетикалық мақсатты мұрат тұтады. Кешегі кеңес кезеңінің өзінде де түрлі тыйымдарға қарамастан, фольклорды шеберлікпен пайдаланудың жолын талантты қаламгерлер таба білген. Табиғаттың дүлей күштерімен бетпе-бетте ерлігімен дараланатын ежелгі аңшы-мерген тұлғасын тірілтіп, тұспалды ой айта білген шығармалар шоғыры да арнайы талдауды керек етеді. Демек, қандай кезеңдерде де фольклор мен әдебиеттің байланысы бірде табиғи, бірде мақсатты түрде үнемі жалғасып отырған. Ал бұл құбылыстың проза жанрының ерекшелігіне сай бірде айқын, бірде көмескі көрінуі заңдылық. Себебі, поэзияға тән ұшқырлық пен заман талабына тез бейімделу немесе драмаға тән көрермен талабын ескеретін ықшамдылық қасиеттер прозада өз заңдылығына сәйкес дамиды. Оның үстіне фольклор – әдебиеттен көп бұрын пайда болған, сан ғасырдан бүгінге дейінгі түрлі даму, өзгеру, түрлену жолынан өткен өзіндік көркемдік жүйесі қалыптасқан әлем. Сондықтан, әрбір қаламгердің фольклорға қарым-қатынасында тек таланттылық қана аздық етеді. Жоғарыда талданған шығармалардағы фольклордан үйрену,

меңгеру, сіңдіру, қайта жаңғырту секілді заңдылықтардың ізі осы ойымызды айғақтайды.

Сонымен қатар көркем прозадағы мифопоэтикалық символдардың шеберлікпен қолданылуы, уақыт пен кеңістік шексіздігі, түрлі кезеңдер кейіпкерлерін бір мақсатта тоғыстыру құбылыстары да көркем прозада айқын көрініс тапқан. Және отбасылық салттағы: авункулат, кувада секілді көне түсініктер сілемінің көркемдік мәні мен тұсау кесу, бала асырап алу, қонақ күту рәсімдері және отбасындағы әке, ана, келін, қыз, ұл ұғымдарының фольклорлық тұрғыда көріну сипаттары да шығармалардың ұлттық реңкін күшейте түсіп көне түркілік құндылықтардың заманға сай жаңғыруын да танытады..

Әрине, екі түрлі күрделі жүйенің өзара терең байланысындағы жалпы түркілік фольклорлық мотивтердің көркемдік қызметін бір мақала толыққанды шешіп бере алмайды. Алайда жоғарыда талданған мотивтерді туыстас халықтар мәтінімен салыстыру арқылы тұжырымдар түйіндеу алдағы зерттеулерге негіз боларлық күрделі мәселе екені анық.

REZUME

D.S.ZHAKAN (Almaty)
COMMON TURKIC FOLKLORE MOTIFS IN CONTEMPORARY KAZAKH
PROSE

Article deals with the artistic function of Turkic folklore motifs that are reflected in the modern Kazakh prose. Considered separately for each style features the master word.